

Din Eğitimi Perspektifinden Siyasetnamelerde İlmîye Sınıfının Sorunları ve Çözüm Önerileri: Nizâmülmülk'ün Siyasetnamesi ile Koçi Bey Risalesi Örneği

Hakan ÖZKAN*

Özet

Siyasi düşünce ve medeniyet tarihinde önemli bir yeri olan, kültürel mirasın genetik kodlarını barındıran, yönetim ve organizasyonda tespit edilen sorunlara ve çözüm önerilerine odaklanan, güçlü ve adil devlet için hükümdara etik ve etkin yönetim ilkelerini ve uygulamalarını öğütleyen siyasetnameler, siyaset bilimi ve kamu yönetimi, tarih, hukuk ve sosyoloji açısından önemli bilgiler ihtiva etmekle beraber eğitim ve din eğitimi alanına yönelik de tarihsel, kültürel ve eğitime yönelik içerik ve değerler sunmaktadır. Bu çalışmada, Türk-İslam devlet teşkilatında eğitim, din ve yargı alanlarında etkinliği olan ilmîye teşkilatının ve mensuplarının sorunları ve çözüm önerileri, Selçuklu Devleti veziri Nizâmülmülk'ün Siyasetname adlı eseri ve 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin saray erkanından olan Koçi Bey'in Risalesi örneğinde incelenmiştir. Her iki ilim ve devlet adamının, ilmîyeye ait tespit etmiş olduğu sorunların ve bunlara dair çözüm önerilerinin benzeşmesi, hatta günümüzde halen bu sorunlara rastlamak problemin zaman, mekan ve toplum üstü yapısına işaret etmekte, din eğitimi perspektifinden konunun incelenmesinin önemini ortaya koymaktadır. Doküman analizi tekniğinin kullanıldığı bu çalışma ile tarihsel süreçten ve kültürel hafızadan yararlanarak günümüz ilmîyesine yeni bir model geliştirilmesine zemin hazırlayacak bir motivasyon ve materyal oluşturulması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, İlmîye, Kamu Yönetimi, Nizâmülmülk'ün Siyasetnamesi, Koçi Bey Risalesi

From the Perspective of Religious Education Problems of the Ilmiye Class and Solution Suggestions in Politicnâmes: The Example of Nizâmülmülk's Politicnâme and Koçi Bey Risalesi

Abstract

Having an important place in the history of political thought and civilization, containing the genetic codes of cultural heritage, focusing on the problems and solution proposals identified in management and organization, advising the ruler on ethical and effective management principles and practices for a strong and just state, politicnâmes contain important information in terms of political science and public administration, history, law and sociology, as well as historical, cultural and educational content and values for the field of education and religious education. In this study, the problems and solution proposals of the ilmîye organization and its members, who were active in the fields of education, religion and judiciary in the Turkish-Islamic state organization, are examined in the example of Nizâmülmülk's Siyasetname, the vizier of the Seljuk State, and Koçi Bey's Risalesi, one of the court officials of the Ottoman State in the 17th century. The similarity of the

* Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, e-mail: hakan.ozkan@medeniyet.edu.tr

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-2023-6873>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Özkan, H. (2023). Din eğitimi perspektifinden siyasetnâmelerde ilmîye sınıfının sorunları ve çözüm önerileri: Nizâmülmülk'ün Siyasetnâmesi ile Koçi Bey Risalesi örneği. *Küllîye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 342-370. <https://doi.org/10.48139/aybukulliyeye.1350413>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
26 Ağustos 2023	16 Ekim 2023	Araştırma Makalesi	342-370
26 August 2023	16 October 2023	Research Article	

problems identified by both scholars and statesmen and their solution proposals, and the fact that these problems are still encountered today, points to the transcendental nature of the problem, and reveals the importance of examining the issue from the perspective of religious education. Using the document analysis technique, this study aims to create motivation and material that will pave the way for the development of a new model for today's seminary by utilizing the historical process and cultural memory.

Keywords: Religious Education, İlmîye, Public Administration, Nizâmülmülk's Siyasetnamesi, Koçi Bey Risalesi.

Extended Abstract

Considered as proposals for administrative reforms in the history of Islamic Turkish administration, as a mediator of political interaction and a reflection of the consultation-accounting culture that establishes the balance between the ruler and the ruled in Islam, the politicnames are very valuable and worthy of study in the field of religious education since they deal with the problems and solution proposals of the ilmîye class, use religious references frequently, emphasize that the main problem is to move away from religion and ancient tradition, and contain determinations and measures for moral deterioration. Based on observations and analyses, the politicnames, which are documents of governance and organizational reform, can be considered not only as historical documents but also as books of education and ethics that shed light on the present and the future.

The ilmîye class, which is an organization in charge of education, religious affairs, judiciary, administration and other services, assisted the rulers in the Turkish Islamic states with their decisions and suggestions as the source of justice, was organized for the learning, implementation and spread of Islam throughout the world, and was a separate and important class that was active in the legislative-executive-judiciary. The ilmîye class, which went through periods such as the formation, institutionalization, development and deterioration of the organization, was generally effective in state administration except for the period of deterioration; it served the rulers and the public with its education, decisions and suggestions.

The ilmîye class, especially after the Turkish states adopted Islam, maintained its effectiveness in areas closely related to society such as administration, education and judiciary; it gained a respected place in society through consultations with the people of the palace, madrasa education and the judicial system as a means of establishing justice. As a result of the negativities in the ilmîye organization, some statesmen such as Nizâmülmülk and Koçi Bey advised the sovereign on solutions and wanted to ensure that this class would once again function as a locomotive in society as it had in the past.

Nizâmülmülk's Siyasetname and Koçi Bey's Risalesi stand out with their historical, comparative, realistic and practical solutions that reflect the political-social structures and thoughts of their periods and analyze the deterioration in the state organization and administration with a critical approach and its reasons. Both works are important not only for our subject but also for showing the political and religious structure of the period and the state of the society.

Although many different disciplines such as history, law, public administration, sociology, education and theology were utilized due to the subject matter of the study, the problems of the ilmiye class and the proposed solutions were evaluated from the perspective of religious education. The reason for the choice of the works under study is that they were personalities who stood out with their duties, wisdom, experience and rhetorical mastery in representing the Seljuk and Ottoman periods and the competence/exemplarity of their works, as well as the fact that the texts are written sources that have value in the literature due to their historical, public administration and religious content.

In this study, Nizâmülmülk's Siyasetnamesi (Politics), the vizier of the Seljuk Empire, and Koçi Bey's Risalesi, who was close to the sultan in the Ottoman Empire, were analyzed in the context of "the problems of the ilmiye class and solution proposals". As a result of this analysis, it was determined that the ilmiye class had similar problems and offered similar solutions to these problems. We can classify the "problems of the ilmiye class" identified by Nizâmülmülk and Koçi Bey by associating them with "the mistakes of the ruler and senior administrators" and "the mistakes of the members of the ilmiye class themselves".

Nizamülmülk and Koçi Bey criticized the practitioners rather than the system in their works and advised the improvement of practices as a solution. In the two works we have analyzed and in the works written in the political treatise genre in general, two problems are mentioned in the decline and deterioration of the state; one of these is the departure from religion and the other is the failure to comply with the ancient tradition. In response to this, a return to religion and the ancient laws and their uncompromising implementation were suggested as a solution.

Giriş

Türkler ilk dönemlerden itibaren Orta Asya'dan Balkanlara ve hatta Avrupa'ya göçler yapmış ve birçok devlet kurmuştur. İslamiyet'i kabul ettikten sonra da Türkler çeşitli devletler kurarak siyasi ve idari mekanizmalar oluşturmuştur (Dursun, 1996, s. 71). Selçuklu ve Osmanlı Devletleri, bölgesini ve hatta dünyayı etkilemiş olan önemli devletlerdendir. İslamiyet öncesindeki Türk devletlerinde siyasi oluşum, devlet-millet işbirliğine dayalıydı. İslamiyet ile beraber bu ittifaka dini de eklemek mümkündür.

Devlet, zamanın ihtiyaçlarına göre değişim gösteren bir yapıdır (Okumuş, 2013, s. 388). Türk-İslam devlet geleneğinin iki önemli hanedanlığı olan Selçuklular ve Osmanlılar'da hükümdar ve ilim adamları arasında kuvvetli bir bağ bulunmakta, İslam'ın yaşanması ve yayılması için din adamlarına ihtiyaç duyulmaktaydı.

İslam Türk yönetim tarihinde idari reform önerileri olarak kabul edilen, siyasal etkileşimin aracı ve İslam'da yöneten-yönetilen dengesini kuran istişare-muhasebe kültürünün bir yansıması olan siyasetnamelerde ilmiye sınıfının sorunları

ve çözüm önerileri ele alındığından, dini referanslar sıklıkla kullanıldığından, temel sorunun dinden ve kadim gelenekten uzaklaşmak olduğu vurgulandığından, ahlâki bozulmaya yönelik tespit ve tedbirler içerdiğinden dolayı din eğitimi alanı için de oldukça kıymetli ve incelemeye değerdir. Gözlem ve analizlere dayanan, yöneti(şi)m ve teşkilat reform belgeleri niteliğinde olan siyasetnameler, tarihi bir belge olmalarının yanı sıra günümüze ve geleceğe ışık tutan eğitim ve ahlâk kitabı olarak da değerlendirilebilir. Türkler, büyük bir tarihi ve kültürel birikime sahip olan en eski milletlerden biridir ve diğer milletlerden farklı olarak dünyanın farklı coğrafyalarında yaşamış ve iz bırakan birçok devlet kurmuştur. Türkler için devlet çok önemli bir müessesedir. Millet ve egemenlik anlayışı, bozkır kültürü, gelenekler ve tabii ki din bu müesseseyi şekillendiren unsurlardan bazılarıdır. Türkler Müslüman olduktan sonra eski geleneklerini de muhafaza ederek İslam ve Türk örfünü bağdaştırmış, kendine özel bir model ile kendisinden sonra gelecek yönetimleri de etkilemeyi başarmıştır. Selçuklu Devleti teşkilat ve gelenekleri Osmanlı Devleti'ni siyasi, idari, askeri ve sosyal alanda etkilemiştir. Türk İslam devletlerinde hükümdarlar şeri ve örfî hukukla adaletin uygulayıcısı olmuşlardır.

Selçuklu ve Osmanlı Devleti, İslam'ın sancaktarlığını yaptığından ilme ve âlimlere önem vermiş, yönetimin belirli kademelerinde medrese kökenli bilginlerden istifade etmiştir. Eski gelenekleri muhafaza ederek farklı bir örnek oluşturan Selçuklu Devleti, kendisinden sonraki devletleri de bu yapıyla etkilemiştir. Osmanlı Devleti, teşkilatını oluştururken kendisinden önceki Türk devletlerinden ve İslami gelenekten yararlanmış ve son dönemlere kadar bu kurumların çoğunu korumuştur (Akgündüz, 1999, s. 249). Teşrifat kurallarını titizlikle uygulayan Osmanlı Devleti'nde her kademedeki memurun mevki ve görevleri ayrıntılarıyla belirtilmiştir (Akgündüz, 1999, s. 249).

İlmîye sınıfı, Türk devletleri özellikle İslam'ı kabul ettikten sonra yönetim, eğitim ve yargı gibi toplumu yakından ilgilendiren alanlarda etkinliğini muhafaza etmiş; saray halkı ile yapılan istişarelerle, medrese eğitimi ve adaletin tesis edilme aracı olan yargı sistemiyle toplumda saygın bir yer edinmiştir. İlmîye teşkilatında yaşanan olumsuzluklar neticesinde Nizâmülmülk ve Koçi Bey gibi bazı devlet adamları hükümdara çözüm konusunda tavsiyelerde bulunarak bu sınıfın tekrar eskiden olduğu gibi toplumda lokomotif işlevi görmesini sağlamak istemiştir.

Dönemlerinin siyasal-toplumsal yapılarını ve düşüncelerini yansıtan, devlet teşkilatındaki ve yönetimindeki bozulmayı, eleştirel bir yaklaşımla ve sebepleriyle analiz eden Nizâmülmülk'ün Siyasetname'siyle Koçi Bey'in Risalesi tarihsel, mukayeseli, gerçekçi ve uygulamalı çözümleriyle öne çıkmaktadır. Konumuz açısından olduğu kadar, dönemin siyasi ve dini yapısını, toplumun içinde bulunduğu durumu göstermesi bakımından da her iki eser önemlidir.

Nizâmülmülk'ün Siyasetname'siyle Koçi Bey'in Risalesi farklı disiplinlerce çalışılmış olsa da ilmîye teşkilatının ve mensuplarının sorunları ve çözüm önerileri

bağlamında din eğitimi perspektifiyle incelenmemiştir. İlmîye özelinde din eğitiminin sosyal, beşerî ve felsefî tarihini aydınlatan ve ilmîyenin sorunlarını ve bu sorunlara ilişkin çözüm önerilerini inceleyen bu çalışmayla bu eksikliğin giderilmesi amaçlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin önemli birçok kademesindeki görevlilerin yetişmesine katkıda bulunan ilmîye sınıfının sorunlarını ve çözüm önerilerini incelemek, İslam-Türk tarihine ve din eğitime katkı sunacaktır (Akgündüz, 1999, s. 249).

İlmîye sınıfının sorunları ve teşkilatın bozulması için farklı değerlendirmeler yapılabilecek olsa da bizim çalışmamız, Nizâmülmülk'ün Siyasetname'si ile Koçi Bey Risaleleri ile sınırlıdır. Her iki eser arasında geçen altı asra yakın bir zaman dilimine yayılan ilmîyenin tarihini ve sorunlarını anakronik bir hata yapmadan analiz etmek kolay değildir. Çalışmamızda bu zorluk dikkate alınarak değerlendirmeler yapılmıştır.

Çalışmada nitel araştırma tekniği doküman analizi kullanılmıştır. Hakikatin anlaşılmasında insan ve toplum bilimleri, bütünü bir parçası olarak kabul edilir, bu nedenle farklı disiplinleri bir araya getirmek zaruridir (Odabaşı, 2013, s. 237). Çalışmanın konusu gereği tarih, hukuk, kamu yönetimi, sosyoloji, eğitim ve ilahiyat gibi çok farklı disiplinlerden yararlanılmış olmakla birlikte ilmîye sınıfının sorunları ve çözüm önerileri din eğitimi perspektifinden değerlendirilmiştir.

Çalışma konusu eserlerin tercih edilmesinin sebebi, Selçuklu ve Osmanlı dönemini temsilde görevleri, bilgeliği, deneyimleri ve retorik ustalığıyla öne çıkan şahsiyetler olmaları ve eserlerinin yetkinliği/örnekliği, ayrıca metinlerin tarih, kamu yönetimi ve dini içerikleri nedeniyle alanyazında değeri olan yazılı kaynaklar olmasıdır. Ayrıca, her iki ilim/devlet adamının paternalist davranışlar sergilemesi, dinle uyumlu devlet/yönetim düşüncesine yakınlığı (Canatan, 2009, s. 194) ve yönetim kadrosunda yer alması tercihimizde etkili olmuştur.

Türklerde devlet örgütü genel itibariyle; saray erkânı, askeriye ve bürokrasiden oluşmaktadır. Fakat eskiden beri Türklerde ilme ve bilginlere değer verilmiş, yönetimin farklı alanlarında onlardan istifade edilmiştir. Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin erkleri arasında ilmîye sınıfını da zikretmek gerekecektir. İlmîye teşkilatı yönetim, yargı ve eğitim sistemini disipline eden ve kendi içerisinde hiyerarşisi ve kuralları olan önemli ve ayrıcalıklı bir sınıftır. Eski Türk devletlerinde toplumun öncüsü kabul edilen ilmîye sınıfına ayrı bir statü ve değer verilmiş olması, konumuzu önemli kılmaktadır. Zira ilmîyedeki sorunlar, devleti ve toplumu derinden etkilemektedir.

1. İlmîye

Arapçada bilmek anlamına gelen ilim, bir şeyi gerçek yönüyle anlamak demektir (Râgıb, 2007, s. 1037). Osmanlı devlet teşkilatında seyfiye (askeri zümreler), kalemiye (bürokratlar) ile birlikte görev yapan üç temel meslek grubundan biri olan ilmîye ise klasik ve yerleşik İslami eğitim kurumu olan

medresede tahsil gördükten sonra icâzetle mezun olup hukuk, fetva, eğitim, dinî hizmetler ve merkezî bürokraside kendi alanında görev alan Müslüman ve çoğunlukla Türkler'den müteşekkil bir meslek grubudur; şeyhülislam, nakibüleşraf, kazasker, kadı, müderris gibi ulema topluluğunun ve bunlardan müteşekkil kurumun genel adıdır (İpşirli, 2000, s. 141-145; İhsanoğlu, 1994, s. 247). İlmîye denilince eğitim ve din işleri ile alakalı görevlilerin anlaşılmasının aksine; bu meslek yargı, yönetim ve diğer hizmetlerde de görevlendirilen bir teşkilattır (Ortaylı, 2008, s. 230). Bu teşkilatın en önemli üç görevi; eğitim-öğretimin yürütülmesi (müderrisler), idari-sosyal ve askeri konularda dinin görüşünün açıklanması (müftüler) ve nihayet yargıya ait hizmetlerin görülmesidir (kadılar) (Ünal, 2002, s. 100).

“Tarîk-i ilmîye de denilen ilmîye sınıfı; fetva müessesesinde kaza müftüsünden şeyhülislama, seyfiye teşkilatında alay imamından alay müftüsüne, saray teşkilatında hekimbaşılık, müneccimbaşılık, padişah imamlığı ve hocalığına, eğitim sisteminde talebeden müderrise, yargı sisteminde nahiye naibi ve kaza kadısından mevleviyet kadıları ve kazaskerlere kadar geniş bir halkayı içine alan büyük bir teşkilattı.” (Yurdakul, 2008, s. 17).

Dinin hükümlerinin açıklanmasında ve uygulanmasında, insanların eğitilmesinde ve insanlar arası ilişkilerde yaşanan sorunların yargı kararıyla çözülmesinde Hz. Peygamber öncü ve öğretici olmuştur (Atar, 2020, s. 77-88; Ortaylı, 2017, s. 19). Sahabe döneminde ve sonrasında eğitim ve fetva işleri ulema aracılığıyla, yargılamalar ise İslam'ın temel kaynaklarını referans alan görevli kadılarca yürütülmüştür (Hallaf, 2006, s. 56).

İslam-Türk devlet geleneğinde ve teşkilat yapısında ilmîyenin önemli bir yeri vardır. Din-devlet ve millet temelinde bir yönetim anlayışını benimseyen Müslüman Türkler, bilgiye ve bilginine önem vermiş, teşkilatta Osmanlı'ya kadar ilmîye ismiyle özel bir teşkilat kurulmasa da uygulamalarıyla bilgiyi ve bilgini yönetim organizasyonuna dahil ederek ilmîyeyi sürecin önemli bir bileşeni haline getirmiştir. Osmanlı Devleti'yle sistematize edilen ilmîye, devlet yapısında ve yönetiminde önemini ve etkinliğini artırmış, zaman içerisinde etkinliğinde farklı göstergeler olsa da devlet yıkılıncaya kadar varlığını sürdürmüştür.

Osmanlı'da eğitim-öğretim, yargı ve dinî hizmetlerden sorumlu olan ilmîye teşkilatının gücü büyük ölçüde ülkeye yayılan örgüt yapısından ileri gelmekteydi (Odabaşı, 2013, s. 254). İlmîye teşkilatının tarihini üç dönemde incelemek mümkündür. Birinci dönem 1300-1500 yılları arasını kapsayan, ilim hayatındaki gelişmelere rağmen kuralların tam olarak oluşturulmadığı ilk devirdir. İkinci dönem 1500-1789 yılları arasını kapsayan, teşkilatın kural ve kaidelerinin belirlendiği, yetki ve sorumlulukların tayin edildiği gelişme devridir. 1789'dan başlayıp devletin yıkılma sürecine kadar devam eden üçüncü dönem ise, ilmîye teşkilatının ve mensuplarının değer kaybettiği reform ve modernleşme devridir (İpşirli, 2000, s.

141-145). İkinci dönemden sonra ilmiye sınıfının etkinliği azalırken, merkezi yönetimde seyfiye ve kalemiye sınıfının etkinliği artmıştır. İlmiye sınıfı, bölgesel anlamda cami, medrese ve vakıflar aracılığıyla varlığını devam ettirmiş, kadınların mahalli yönetimdeki rolü artmıştır (Cihan, 2004, s. 27-29). Teşkilatın modernleşme dönemi olan son devirde ise ulema yeniliklere taraftar ve çoğu zaman öncü olmuş, ıslahat çalışmalarında sorumluluk almasına rağmen 19. yüzyıldan sonra istihdam alanında daralmalar başlamıştır (İhsanoğlu, 1994, s. 248). İlk defa II. Murad tarafından uygulanan ve ilmiye sınıfı ailelerinin çocuklarına (mevâlizade) iyi niyetle sağlanan imtiyazlarla mesleğin babadan oğula geçmesinin yolu açılmış, ilmiyede çalışmadan ve hak etmeden görev almak ve yükselmek mümkün hale gelmiş ve teşkilat bu uygulamadan olumsuz etkilenmiş (İpşirli, 1988, s. 284) olsa da bu meslek; geleneğini, yetki ve ayrıcalıklarını muhafaza ederken inişli çıkışlı bir seyir takip etmiş ve bazı aşamalardan geçerek varlığını yüzyıllarca sürdürmüştür (İpşirli, 2000, s. 141-145).

Fatih Sultan Mehmet'ten sonra teşkilat yapısı, hiyerarşisi ve prosedürleri oluşan ilmiyenin en üst basamağında yer alan şeyhülislam, ulema ile birlikte padişaha müşavirlik de yapardı (İnalçık, 2014, s. s. 232; Yurdakul, 2008, s. 18). Şeyhülislamın kontrolünde bulunan ilmiye mesleğine giriş, medreseye kayıtlı başlardı, bu programdan mezun olanlar müderris veya kadı olmak isterse sıra bekler, merkezi bürokrasinin pek çok alanında görev alabilirdi (İhsanoğlu, 1994, s. 19). Raiyyet vergisi gibi birçok vergiden ve askerlikten muaf tutulan, en ağır cezanın görevden azil veya sürgüne gönderilme olduğu, idam cezalarının az olduğu ilmiye sınıfı, Osmanlı Devleti'nde en imtiyazlı gurubu temsil ediyordu (İpşirli, 2000, s. 141-145). Askeri ve sivil bürokrasi mensuplarından farklı olarak mal varlıkları müsâdere edilmiyordu (Cihan, 2004, s. 29). Diğer sınıfların aksine ilmiyenin diğer bir ayrıcalığı da Osmanlı bürokratik yapısının diğer iki şubesi olan seyfiye ve kalemiye sınıflarına geçebiliyor olmasıdır. Buna mukabil seyfiye ve kalemiye sınıflarından ilmiye sınıfına geçiş yapılamıyordu. İlmiye sınıfının sahip olduğu bu imtiyazlar, rekabet kavgalarına, rüşvete, gösterişe ve şefaitle görev almaya neden olduğundan bozulmanın da sebebi olarak gösteriliyordu (Halaçoğlu, 1991, s. 49; Öz, 2015, s. 29).

Bazı ailelere mensup olanların dışında ilmiye teşkilatına giriş ve ilerlemek için "mülâzemet" denilen bir sistemden geçmek gerekiyordu. Mülâzemet, kelime olarak devam etmek, staj yapmak, bir işle ilgilenmek anlamına gelmektedir. Medreseden mezuniyet sonrası görev alıncaya kadar geçen staj dönemi ve bir müddet müderrislik-kadılık yapmış olanların yeniden benzeri görevlere atanıncaya kadarki bekleme süresi olarak uygulanan mülâzemette bu şekilde iki farklı süreç söz konusuydu (İpşirli, 2020, 536-537; Beyazıt, 2009, s. 425). Başlangıçta verimli olan bu sistemin zamanla aksaması ve diğer bazı etkenlerle 17. yüzyıldan itibaren ilmiye sınıfı bozulmaya başlamıştır. Rüşvet, iltimas, şefaet ve usulsüzlükle ehil olmayanların mesleğe girmesi, teşkilatın üst düzey temsilcilerinin bilerek veya

bilmeyerek yaptıkları bu bozulmaların en başta gelen sebebi olarak gösterilmiş; 17. yüzyıldan itibaren bu usulsüzlüklerin ıslahı için fermanlar yayınlanarak çözüm önerileri belirlenmiştir (Yurdakul, 2008, s. 20). Tüm bu çabalara rağmen Osmanlı Devleti'nin merkez bürokrasisinde ve ilmîye teşkilatında istenilen reformlar gerçekleştirilememiştir (Yurdakul, 2008, s. 20).

1.1. Din Eğitimi Perspektifinden İlmîye

Tarih boyunca eğitim kurumları ve görevlileri, bireyin ve toplumun gelişmesinde başat rol oynamış, kültürel mirasın ve değerlerin aktarımında kilit rol üstlenmiştir. İnsanlık tarihi kadar eski olan din ve eğitim, varlığını ve etkisini günümüzde de sürdürmekte; din eğitimi, doğru ve sağlıklı dini bilgi ve değerlere kılavuzluk yapmaktadır.

İslamiyet, eğitime ve eğitimcilere büyük önem vermiş, ulemayı peygamberlerin varisi saymış (Tirmizî, 1998/19), bilenlerle bilmeyenlerin bir olmadığını vurgulamıştır (Zümer, 39/9). Bilgi, sahibine sorumluluk vermekte, uygulamayla değerini artırmaktadır. İslam'ın ilk yıllarında Hz. Peygamber'in sözlü iletişimine ve gözlem yoluyla modellenmesine dayanan İslami ilimler mescitlerde okutulmaktaydı. Ders halkası şeklinde yürütülen bu faaliyetlere ilk eğitim müessesesi denilebilir. Suffa mektebi daha ilk dönemde İslam'ın öğretildiği bir medrese hüviyetindedir. İslam'ın ilk yıllarında ilmîye sınıfı olarak ayrı bir sınıf bulunmamaktaydı. O dönemde yöneticiler genellikle içtihat yapabilecek yeterlilikteydi ve dinin emirleri çerçevesinde halkı yönetmekteydi. Sonraki yıllarda fetihlerle birlikte yeni kültürlerle ve insanlarla karşılaşmış olduğundan yönetim kurumsallaşmış, Selçuklular ve nihayet onun uç beyliği olarak kurulan Osmanlı Devleti'nde ilmîye adıyla farklı bir sınıf oluş(turul)muş, medrese müfredatına pozitif bilimler de eklenmiştir (Aşkın, 2019, s. 340).

Medrese temelli eğitim sistemini İslam dünyasına Türkler kazandırmıştır (Şanal, 1999, s. 193). Medreselerin kurumsallaşması, Büyük Selçuklu Devleti veziri Nizâmülmülk'ün kurduğu Nizâmiye Medreseleri'ne kadar uzanır (Baltacı, 2005, s. 64; Aşkın, 2019, s. 340; Yancı, 2016, s. 396). Osmanlı eğitim sisteminin ve ilmîye teşkilatının merkezinde medreseler vardır. Medreseler, Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetlerini ve eğitim sistemi içerisindeki varlığını 1924 yılında kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na kadar sürdürmüştür.

2. Nizâmülmülk'ün Hayatı

Asıl adı Ebû Ali Kıvâmüddîn Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsi olan Nizâmülmülk, 10 Nisan 1018'de İran'ın bugünkü Razavi Horasan Eyaleti'nde yer alan antik Tus şehrinde doğmuştur (Adîm, 1982, s. 36). Annesi daha çocukken vefat eden Nizâmülmülk'ün eğitimiyle babası meşgul olmuş ve iyi bir eğitim almasını sağlamıştır (Talas, 2000, s. 33). Küçük yaşta Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyen Nizâmülmülk, döneminin meşhur ilim merkezlerinde birçok hocadan hadis okumuştur (Talas, 2000, s. 33; Adîm, 1982, s. 44; Mahmud, 1997, s. 17).

Tuğrul Bey zamanında Horasan'ı yöneten Nizâmülmülk, Alparslan ile kardeşi Süleyman arasındaki taht mücadelesinde Alparslan ile birlikte hareket etti ve iktidarında onun veziri oldu (7 Aralık 1063) (Köymen, 1972, s. 19; Piyadeoğlu, 2012, s. 136). Sultan Alparslan'a on yıl, sonrasında Melikşah'a yaklaşık yirmi yıl, toplamda otuz yıla yakın vezirlik yaptı (Esîr, 2008, s. 177; Mahmud, 1997, s. 9). Selçuklu Devleti'nin en ihtişamlı günlerini yaşamasında onun katkısı inkar edilemez. Eğitim-öğretime, bilgiye ve bilginlere çok önem veren Nizâmülmülk, Sünnî inancı hâkim kılmak ve devletin ihtiyaç duyduğu ilmiye görevlilerini yetiştirmek için, kapısında "Nizâmülmülk" yazılı olduğundan tarihte Nizâmiye Medresesi olarak bilinen (Kafesoğlu, 1972, s. 163), devlet himayesinde ve ülkenin her tarafında faaliyet gösterecek modern eğitim kurumları inşa ettirmiş (1067), örgün ve yaygın eğitim hizmeti sunmuştur (Turan, 2008, s. 194; Özaydın, 2007, s. 188-191). Bağdat'tan sonra Musul, Basra, Nişabur, Rey, Herat, Belh ve Amul gibi şehirlere de kurulan medreseler Nizâmiye Medresesi olarak kurumsallaşmıştır (Turan, 2008, s. 328). Müfredatında İslami ilimler olduğu gibi fennî ilimler de bulunduğundan "ilk üniversite" olarak da kabul edilen Nizâmiye Medresesi (Kafesoğlu, 1997, s. 390) meşhur din adamlarının burada görev alması, eğitim-öğretimin devlet kontrolünde belirli bir sisteme bağlanması, parasız eğitim verilmesi, müderrislerinin maaşlı olması ve zengin kütüphanelerle donatılmış olmasıyla önceki medreselerden ayrılmaktadır. İlim adamı yetiştirmenin yanında devlet bürokrasisindeki kadrolar için de insan yetiştiren bir kurum olarak Nizâmiye Medresesi Selçuklu Devleti için çok önemli bir konuma gelmiş, sonrasında İslam ülkelerine model olmuştur (Kafesoğlu, 1997, s. 390). Nizâmiye Medreseleri, müfredatında ve görevlilerinde Şâfiî mezhebinin ağırlığının olması, felsefe derslerinin okutulmaması, ilmin siyasi amaçlara aracı edilmesi yönlerinden eleştirilse de plan, teşkilat ve müfredatıyla tarihte bir dönüm noktası kabul edilmektedir (Özaydın, 2007, s. 188-191).

Alparslan'ın ölümünden sonra tahta geçen Melikşah (1072), babasının vasiyeti üzerine Nizâmülmülk'ü vezir yapmıştır. Nizâmülmülk sapkın mezhep ve fitne olarak telakki ettiği Batınîler ile vezirliği süresince mücadele etmiştir (Ocak, 2009, s. 375-377; Güngör, 1995, s. 88). Yönetim kabiliyeti, adaleti ve bilgeliği ile meşhur olan büyük vezir, âlim ve bilginlere saygı gösteren, az konuşan, çok çalışan biriydi (Esîr, 2008, s. 180-181). Dindar ve adil bir Müslüman (Akçakaya, 2016, s. 60; Talas, 2000, s. 34), iyi bir yönetici, cömert, iyilik yapmayı seven biriydi (Adîm, 1982, s. 37). Kendisinin çok etkin ve yüksek bir makamda bulunmasına rağmen, hayatındaki düzene ve icraatlarına bakıldığında, halk ile diyalogunun iyi olduğunu, ilim ve makam sahibi olanlarla düzeyli bir yakınlığının bulunduğunu, ilm-i siyasetten anladığını, sahip olduğu makam ve imkânları hizmet aracı olarak gördüğünü söylememiz mümkündür.

2.1. Nizâmülmülk'ün Siyasetnamesi

Külliye

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI ÖZEL SAYISI

Arapça'da (ساس) kökünden gelen siyaset kelimesi, seyislik, at idare etme, memleket yönetme, diplomatlık ve kurnazca hareket anlamlarına gelmektedir (Develioğlu, 2004, s. 958). Türkçe sözlükte siyaset kelimesi, devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatı şeklinde tanımlanmaktadır (Millî Eğitim Bakanlığı, 1996, s. 2569). Siyaset kelimesine eklenen Farsça mektup anlamındaki "nâme" kavramlarının birleşmesiyle oluşan siyasetname; devlet adamlarına yönetim ve siyaset hakkında bilgi vermek ve önemli hususlarda kendilerine tavsiyelerde bulunmak üzere hazırlanmış ahlâkî içerikli kitap anlamında kullanılmaktadır (Adalıoğlu, 2009, s. 304-306; Canatan, 2014, s. 5-6; Belen, 2015, s. 276). İran menşeli olan siyasetnameler, İslam'a adapte edildikten sonra İslam-Türk tarihinde de kullanılmış ve yaygınlaşmıştır (Uğur, 2001, s. 127). İslamiyet'te "iyiliği emretmek, kötülüğü yasaklamak" ilkesinden hareketle, yönetilenlerin sorumluluğunda olan yöneticileri muhasebe etme ve denetleme görevinin tezahürü olan siyasetnameler, yönetimle ilgili sorunların ve çözüm önerilerinin belirlenmesi için devlet başkanlarına kılavuzluk yapan, siyasi, dini, ahlâki ve eğitsel içerikli eserlerdir (Uğur, 2001, s. 4, 46). 17. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin gerilemesi ve bozulmasıyla artan siyasetname yazma geleneği, devletin son dönemlerine kadar devam etmiştir (Uğur, 2001, s. 3-4; İpşirli, 1994, s. 10). Türüne göre öğüt, özlü söz, hikaye, teorik veya pratik bilgi, reform ve ıslahat uygulamaları içeren siyasetnameler (Dinçer, 2018, s. 27), tarih, siyaset bilimi ve kamu yönetimi, sosyoloji, hukuk, ilahiyat, eğitim ve iktisat gibi birçok disiplin için temel kaynaklardan biridir.

Dönemin devlet yapısını-yönetim anlayışını ve referanslarını da yansıtan, İslam-Türk medeniyetinin ve kültürünün izlerini taşıyan siyasetnameler, amacı, içeriği, üslubu, referansları, muhatapları ve farklı bakış açılarıyla kategorize edilebilir. Bunlardan biri de eserin devlet başkanının emri/isteğiyle yazılıp yazılmadığıdır. 19. yüzyıla kadar yazılanlar genellikle görevlendirme olmadan kaleme alınmış, 19. yüzyılda yazılanlar ise siparişe yazılmıştır (Savaş, 1999, s. 87). 19. yüzyıla kadar yazılmış siyasetnamelerde, tespit edilen sorunlara çözüm olarak genellikle kanun-u kadimin tavizsiz uygulanması önerilmiştir (Savaş, 1999, s. 88).

Nizâmülmülk tarafından Sultan Melikşah'a devlet ve millet işlerine dair nasihat şeklinde sunulan Siyasetname, bu geleneğin devamı niteliğinde sade ve akıcı bir üslupla Farsça kaleme alınmış, toplumsal durumu tasvir eden değerli bir eserdir (Tunç & Çarkıt, 2019, s. 34-38). Nizâmülmülk, Melikşah'ın emrine istinaden, âyet-hadis ve eski hikayelerden yararlanarak devlet yönetimine ilişkin sahip olduğu otuz yıllık bilgi ve tecrübesiyle bu raporu hazırlamıştır (Canatan, 2014, s. 197; Uğur, 2001, s. 49). Eserin yazılmasından kısa bir süre sonra Nizâmülmülk ve bir ay sonra da Melikşah vefat ettiği için bu önemli içeriği birlikte müzakere etme ve hayata geçirme fırsatları olmamış, eser sonraki dönemlerde İslam-Türk yönetimine kılavuz olmuştur (Tunç & Çarkıt, 2019, s. 37).

Nizâmülmülk'ün devlet yönetimindeki başarısı kadar yazdığı Siyasetname de takdir görmüş, büyük bir başarı kabul edilmiştir (Cahen, 1990, s. 236).

51 fasıldan oluşan Siyasetname'de Nizâmülmülk, devlet teşkilatında alınması gereken idarî, askerî ve malî her türlü tedbirleri zikrederek, kamu yönetimine katkıda bulunmuş; âyet, hadis, öğüt, atasözü, hikaye ve tarihsel bilgilerden yararlanmış, devlet yönetiminde şahit olduğu sorunları bildirmiş ve ideal-pratik çözüm önerileri sunmuştur. Siyasetname, otuz yıllık vezirliğin son dönemlerinde hükümdar için yazılmış olsa da Nizâmülmülk için de hem siyasi bir hatırat hem de özeleştirici kabul edilebilir, zira kendisi bu kudretli iktidarın en önemli aktörüdür. Kendisinin de içinde bulunduğu yönetim erkine bozulmayı fark etmek meziyet olarak kabul edilebileceği gibi bu gerilemeye engel olamamak da zafiyet telakki edilebilir.

2.2. Siyasetname Adlı Eserinde Nizâmülmülk'e Göre İlimiye Sınıfının Sorunları ve Çözüm Önerileri

Türklerde devlet ve din anlayışı birbirinden ayrılmayan iki unsurdur. Selçuklu Devleti'nde de devlet, dine hizmet için aracı kabul edilmiş, din de devleti ayakta tutan manevî bir kuvvet olarak algılanmıştır. “*Halk, meliklerin dinine göredir.*” (Nizâmülmülk, 2011, s. 215) diyen Nizâmülmülk'e göre din ve devlet kardeş olup, birbirinden ayrılması söz konusu değildir. Memlekette herhangi bir olumsuzluk durumunda din ve devlet bundan zarar göreceğinden, hükümdarın gücünü kullanarak bunları engellemesi gerekir.

İslam devletlerinin ve ulemanın uygulamalarını önemseyen, devlet başkanının dindar, adaletli, ferasetli, cesur, cömert, bilime ve bilgine saygılı olmasını öğütleyen Nizâmülmülk'ün, Siyasetname'nin 15. faslında açıklananlara ilave olarak 30. fasılda anlatılan “Şarap Meclisinin Tertibi”, İslam dinine aykırı eski Türk geleneklerinden bir kısmının kaldırılmadığını göstermektedir.

Eserden anlaşıldığı kadarıyla, vezirin tanımladığı Sünni düşünce dışındaki sapkın mezhebe mensup olanlar, ilmiye teşkilatında veya devlet bürokrasisinde atanmıyordu. Bu kişileri din ve devlet için tehlikeli gören vezir, bu soruna çözüm olarak onlara görev vermemeyi tercih ediyor ve öğütlüyordu. Aynı şekilde görevlendirmelerde önceleri Türkleri tercih etmeyen vezir, İranlıların nüfuzunun arttığı devlet teşkilatında sonradan Türklere de görevler vermiş ve görev verilmesini önermiş, teşkilatta belli milletlerin tekelleşmesine izin vermemiştir. Vezir, devlet işlerinde kadınların da görev almasını istemiyor ve onlara görev vermiyordu. Bu uygulamaya gerekçe olarak, sarayda hükümdarın kararlarını olumsuz etkileyen kadınlar gösterilmiştir.

Teoriyle pratiği harmanlayan, uygulanması mümkün ve pratik çözümlere odaklanan Nizâmülmülk'ün, Siyasetname adlı eserinde bahsettiği ilmiye sınıfının sorunlarını ve çözüm önerilerini aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz.

2.2.1. Kadıların Yaşadığı Ekonomik Sorunlar

Kadıların, hak ettiği maaşı almaması nedeniyle ehil insanlar ilmiyede görev almaktan imtina etmiş, haksız ve usulsüz atamalar neticesinde teşkilatta âlim ve zahit olmayanların sayısı artmış, rüşvet ve yolsuzluk yaygınlaşmıştır. “*Vazife; onlardan âlim, zahit ve halkın malında gözü olmayanlara teslim edilerek gönlünün harama meyletmemesi için ihtiyaçları olduğu miktarda maaşa bağlanması icap eder.*” (Nizâmülmülk, 2011, s. 53) diyen Nizâmülmülk’e göre devlet işindeki görevliler halkın canını ve malını korumakla yükümlüdür ve usulsüzlüklerin önlenmesi için kendilerine hak ettiği ücret ödenmelidir. Kadıların tayin edilmesinde seçici davranılmasını, yanlış karar veren hâkimin görevden alınmasını ve kararın iptal edilmesini gerekli gören Nizâmülmülk’e göre, Türk devlet geleneğinde vazgeçilmez bir değer olan adalet için hiçbir görevlinin ayrıcalığı yoktur (Nizâmülmülk, 2011, s. 53; Terzi, 2015, s. 25; Taneri, 1981, 217).

Nizâmülmülk, ulema ve ümeranın toplumun öncüsü olduğuna işaret eder, Kur’ân-ı Kerîm’den ve sünnetten getirdiği delillerle, dünyanın adaletle ayakta kalabileceğini, âhirette ise kurtuluşun yine onunla mümkün olduğunu ısrarla hatırlatır (Nizâmülmülk, 2011, s. 15-16).

Kadıları hükümdarın vekili gören Nizâmülmülk, onların himaye edilmesini, mevkilerine uygun maaş almaları sağlanarak rüşvet ve yolsuzluk hastalığından korunmasını (Nizâmülmülk, 2011, s. 56), imam ve hatiplerin de aynı şekilde denetlenmesini, onların Kur’ân-ı Kerîm’i güzel okuyabilen, Kur’ân ilimlerine vakıf olanlardan seçilmesini, her şehre dinin emir ve yasaklarını öğreterek dini muhafaza edecek bir görevlinin atanmasını telkin eder (Nizâmülmülk, 2011, s. 56-57). Padişah, dini hükümleri uygulayacak olan tüm görevlilerin bilgili ve takvalı olanlardan seçilerek din ve milleti bu görevlilere emanet etmesini, mesuliyet almayarak emaneti kabul etmeyenlerin icbar edilerek gerekirse zincire vurularak görevlerin kendilerine tevdi edilmesini önerir (Nizâmülmülk, 2011, s. 61). Bu şekilde liyakatli olanların görev alacağını, geçimlerini kolaylıkla temin edebileceklerinden rüşvet ve yolsuzluğun biteceğini ve hayırsız olanların teşkilattan uzaklaşacağını öngörür (Nizâmülmülk, 2011, s. 77). Maaşların yetersizliği, ihtiyaçların karşılanamaması nedeniyle teşkilat görevlerine ehil olanların ilgisinin azalması, beraberinde cahil ve liyakatsizleri mesleğe çekmiş, zorda kalan bazıları ise atama ve kararlarda rüşvet illetine yenik düşmüştür. Adaletin tesisi ve dinin öğretilmesi sorumluluğunu taşıyanların İslam’da yasaklanmış olan rüşvetle (el-Bakara, 2/188; el-Mâide, 5/42) anılır olması, ciddi bir zafiyet olarak değerlendirilmektedir.

Yargıdaki atama ve kararlarda rüşvetin bir alternatifine dönüşmesi, hâkimlerin vicdanları ile cüzdanları arasında sıkışması, hukuk ile ahlâkın ayrılmaz birlikteliğinden ve bütünlüğünden uzaklaşıldığını göstermektedir. Rüşvet ve benzeri diğer yaygın suçlarla mücadele etmesi gerekenlerin bizâtihi kendilerinin bu

suçlara iştirak etmesi, adalete olan güveni sarsmıştır. Nizâmülmülk, bu soruna çözüm olarak; teşkilata mutlaka liyakatli olanların seçilmesini ve cahillerin ayıklanmasını, sıkı denetlenen personelin özlük haklarının iyileştirilmesini, buna rağmen rüşvet gibi yolsuzluklara karışanların görevden uzaklaştırılmasını ve cezalandırılmasını önermektedir (Nizâmülmülk, 2011, s. 12, 13, 28, 39, 53, 56, 57, 61, 179, 238).

2.2.2. Ehil Olmayanlara Görev Verilmesi

İlmide ehil olmayanlara (ahlâksız ve cahil) görev verilmesi neticesinde kadılar saygınlığını yitirmiş, hükümleri itibarsızlaşmıştır. İlim hazineden daha değerli kabul edilmesine rağmen atamalarda özensiz davranılması yanlış kararları beraberinde getirmiş, görevli memurlar ile halk, verilen bu kararları kabul etmekte zorlanmış, neticede ilim ve hükümler tartışılır hale gelmiştir. Nizâmülmülk, soysuzlara ve dindar olmayanlara görev verilirken âlim ve takvalı kişilerin bir kenara atılmasını, bir görevliye takati üstünde beş altı görev verilirken vasıflı olanlara tek bir görev bile verilmemesini, cehalet ve liyakatsizlik göstergesi kabul eder (Nizâmülmülk, 2011, s. 238). Ona göre kadılar, padişahın nâibidir ve âhirette onlardan ve yaptıkları işlerden hesaba çekilecektir, bu nedenle hükümdar onlar hakkında çok hassas olmalı, âlim ve dindar olanları seçerek emaneti onlara teslim etmelidir (Nizâmülmülk, 2011, s. 53). Kendisinin öteden beri âlim, fazıl, soyu soppu belli ve mezhepdaş olanlara görev verdiğini, tereddüt eden veya reddedenleri zorladığını, böylece cana ve mala zarar gelmediğini, insan kaynağını doğru bir şekilde değerlendirdiğini ifade ettikten sonra son dönemlerde bu geleneğin bozulduğunu söyler (Nizâmülmülk, 2011, s. 231). Saray içinde ve dışında her görevlinin kadıya hürmet etmesini, verilen kararların tatbikinde kusur göstermemelerini, güçlü-zayıf, zengin-fakir her kim hakkında karar verildiyse tavizsiz uygulanmasını çözüm önerisi olarak sunar, zira adalet mülkün temelidir (Nizâmülmülk, 2011, s. 53). Her dönemde olduğu gibi doğru insanı bulmanın zor olduğunu, fakat işlerin adaletle ve dinin ahkâmına uygun olarak yürütülebilmesi için işin mutlaka erbabına verilmesi gerektiğini telkin eder (Nizâmülmülk, 2011, s. 57). İşini düzgün yapmayanlara, görev kabul etmeyenlere ceza öngören Nizâmülmülk, buna mukabil işini layıkı veçhile yerine getirenlerin gecikmeksizin ödüllendirilmesini tavsiye eder (Nizâmülmülk, 2011, s. 189). Aceleciliğin güçlünün değil, zayıf insanın kârı olduğunu belirten Nizâmülmülk, memleket meselelerinde acele edilmemesi gerektiğini, istişare ile seçici davranılmasını ister (Nizâmülmülk, 2011, s. 195).

İlme, ulemaya ve nihayetinde kararlara (adalet) güven sarsıldığında toplum dayanağını ve hâmisini kaybetmiş sayılır. Toplumunu ve devleti ayakta tutan adalettir. İnsanlar, bazen adaletin (ilim) yerine, onu uygulayana bakabilmektedir. Ehil olmayanların iş başına geç(iril)mesi hem kendilerine hem de ilme saygısızlık kabul edilmektedir. Nizâmülmülk, devlet ve dinin işlerinin düzenli olabilmesi için bu sorunlara çözüm olarak; gerçek ilim sahiplerine görev verilmesini, atamalarda sınav

ve benzeri usullerle seçici davranılmasını, tüm toplumun ve görevlilerin kararlara uyması ve hükümleri muteber kabul etmesi için doğru kararların çıkarılmasını öğütlemektedir (Nizâmülmülk, 2011, s. 53, 61, 179).

2.2.3. Hükümdarın İlmîyeyi Denetlememesi

İslam'a göre yöneticiler, yönettiği insanlardan sorumludur. Yöneticilerden herhangi birisi bir yanlış yapar ve bu karşılıksız kalırsa zulüm devam eder, adalet zedelenir. Muhasebe ve denetleme, hataların tespitinde ve önlenmesinde önemli rol oynamaktadır. Padişahın görevi, halkın ihtiyaçlarını ve taleplerini karşılamak, halkın sorunlarını dinlemek, adaleti ve huzuru tesis etmek, zulmü ortadan kaldırmaktır (Nizâmülmülk, 2011, s. 16). Vezir, zulme maruz kalmış olanların davalarının divan-ı mezalimde bizzat padişahın katıldığı oturumlarda çözümlenmesini, bunun örf haline gelmesi halinde insanların zulümden imtina edeceğini söylemektedir (Nizâmülmülk, 2011, s. 17). “*Melik işleri sıkı tutarsa ona hiçbir şey meçhul kalmaz.*” (Nizâmülmülk, 2011, s. 39) diyen Nizâmülmülk'e göre, halk derdini anlatmak üzere divana gelmeyi isterse bundan alıkonulmamalıdır ki sorunlar halledilsin, adalet yerini bulsun (Nizâmülmülk, 2011, s. 41). Nizâmülmülk'e göre aslen tüm davalara padişahın bakması gerekir, bu anlamda tüm kadılar hükümdarın nâibidir (Nizâmülmülk, 2011, s. 56). Bu nedenle tüm vekillerin özenle seçilmesi, görevlendirildikten sonra düzenli bir şekilde denetlenmesi ve şikayet halinde soruşturulması önem arz etmektedir (Nizâmülmülk, 2011, s. 56). “*Güzel zamanlar adil hükümdarın hüküm sürdüğü zamanlardır. Adalet hâkim olunca ihsan da hâkim olur.*” (Nizâmülmülk, 2011, s. 64) diyen Nizâmülmülk, din ve devlet işlerinin tetkiki ve muhafazası hususunda padişahı birinci derece sorumlu görür (Nizâmülmülk, 2011, s. 77). Bunun sağlanamaması halinde memlekette düzenin bozulacağını, padişahın itibarının sarsılacağını ve isyan(cı)ların baş göstereceğini dile getirir (Nizâmülmülk, 2011, s. 78). Ona göre her konu ve görevli hakkında bilgi toplamak üzere ülkenin her bir tarafına dilenci-seyyah kılığında casuslar gönderilmelidir ki padişah için hiçbir şey gizli kalmasın ve o gereğini yerine getirsın (Nizâmülmülk, 2011, s. 101).

Padişah halktan bizzat sorumlu olduğundan, Nizâmülmülk bu soruna çare olmak üzere şunları önermektedir: Hükümdar öncelikle atamalarda seçici ve hassas olmalı, görevlendirdiği kişileri kendi haline bırakmadan özel tedbirlerle usulünce ve periyodik olarak denetlemeli, şikayet ve usulsüzlüklerde adalet duygusunu zedelemeyecek müeyyidelerle suçluları cezalandırmalıdır (Nizâmülmülk, 2011, s. 53, 56, 61, 101).

İslam'ın yönetim anlayışında sorumluluk esastır, istişare ve muhasebe fikri önem arz etmektedir. Yönetici ve halkın birbirini denetlemesi olarak kabul edilen bu düşüncede, hükümdar, hakkı hâkim kılmak ve adaleti tesis etmekle; halk da yöneticilerinin hak ve adaletle uygulama yapıp yapmadığını kontrol etmekle yetkili

ve sorumludur. Yöneten ve yönetilen arasındaki gelişme veya bozulmanın çift yönlü olduğu söylenebilir.

2.2.4. Hükümdarın Ulema ile İstişare Yapmaması

“*Muhakkak ki Allah-ü Teala, onun liyakat ve itikadı ölçüsünce kendisine devlet ve memleket verdi.*” (Nizâmülmülk, 2011, s. 13) diyen Nizâmülmülk’e göre, padişahın sahip olduğu maddî-manevî özellikler neticesinde kendisine nimetler verilmiştir. Bu nedenle hükümdar Allah'ın rızasını kazanmak için halkın ihtiyaçlarını karşılamalı ve onları memnun etmeli, ulema ile istişarelerde bulunarak kendisinin ve memleketin eksikleri hakkında kanaatlerini öğrenmelidir. O, eski hükümdarlar döneminde olduğu gibi haftada bir veya iki defa ilim meclislerinin kurularak ulema ile istişare yapılmasını, ilim ve feyiz alınmasını salık verir; istişarenin güçlü muhakemeden kaynaklandığını belirtir, dünyanın farklı coğrafyalarını görmüş olanlarla ve ulema ile devlet işlerinin istişare edilmesini önerir (Nizâmülmülk, 2011, s. 77, 127). Hz. Peygamber’in risalet ile gönderilmesine ve vahiy almasına rağmen istişare etmekle emrolunduğunu hatırlatan Nizâmülmülk, istişare neticesinde en doğru olan görüş ile amel edilmesini, başına buyruk davranılmamasını telkin eder (Nizâmülmülk, 2011, s. 127-128). Tecrübelilerle ve ulema ile istişare etmenin hataları ve bireyselleşmeyi önlediğini, bu istişare kültürünün ferasetli padişahların töresi olduğunu sıkça dile getiren Nizâmülmülk, son devirlerde bu geleneğin bozulduğunu ve çözüm olarak tekrar eski ilim ve istişare meclislerinin kurularak ulemanın saygınlığının artırılmasını, görüşlerinin değerlendirilmesini önerir.

2.2.5. Ünvanların İhtiyaçtan Fazla Artması

“*Bir şeyin sayısı arttıkça değeri düşer ve saygınlığı azalır*” diyen Nizâmülmülk, ünvan ve makamların sayıca artmasını sorun olarak görmektedir (Nizâmülmülk, 2011, s. 216). İlmiye sınıfı içerisinde ünvanların artması, devlet için kaynak gerektirdiğinden ekonomik yetersizliği beraberinde getirmiş, bu kadrolara cahil ve ehliyetsizlerin rağbet göstermesiyle de ilmiye sınıfı değer kaybetmiştir. Padişah, ulemanın liyakatinden sorumlu olduğu gibi, gerekli ünvan ve makamların sayısını da tespit etmeli, adalet mefhumunun zedelenmemesi ve toplum- din ifsadını önlemek için tedbir almalıdır. Hükümdar, ihtiyaç nispetinde belirlenmiş kadrolara, takvalı ve bilgili insanları atayarak emaneti ehline teslim etmelidir. Bu ünvanların ihtiyaçtan az olması işleri aksatacak, bir kişiye birden fazla görev verilmesi neticesinde verim azalacaktır. İhtiyaç fazlası ise devlete ekonomik yük olacak, görevlilerin maaşının ve kalitesinin düşmesini beraberinde getirecektir.

Kemiyetin artmasını kıymetin düşmesi olarak telakki eden Nizâmülmülk, ünvanların gereksiz artmasını istemediği gibi, ihtiyaç olmadıkça saraydan ferman neşrolunmasına bile karşı çıkar (Nizâmülmülk, 2011, s. 95). “*Nitekim memleket düsturlarından biri ünvanlara sahip çıkmak, diğeri de her şahsın makam ve mevkiini muhafaza etmektir.*” diyen Nizâmülmülk, hükümdarın ünvan konusunda

idareli ve dengeli davranmasını öğütler (Nizâmülmülk, 2011, s. 216). Makamların hakkının verilmesi gerektiğini belirten vezir, kimsenin koltuktan güç almamasını bilakis koltuğa güç ve değer katmasını ister. Ferasetli padişahların iki resmi görevi bir kişiye, aynı işi de iki farklı kişiye teklif ettiği duyulmamıştır diyen Nizâmülmülk, ünvanların artmasıyla bu ihtimallerin artmasından endişe etmektedir (Nizâmülmülk, 2011, s. 229).

Nizâmülmülk, ünvanların ihtiyaçtan fazla artması sorununa, teşkilatın kadro ihtiyaçlarının doğru tespit edilmesi ve her görevlinin işgal ettiği kadronun hakkını vermesi teklifiyle çözüm sunar. Personel ihtiyaçlarının güncellenerek gözden geçirilmesi, kadroların bu pozisyonlara göre dengeli ve hikmetli dağıtılması önem arz etmektedir.

2.3. Nizâmülmülk'ün İlmiyeye Katkıları

Nizamülmülk, devlet otoritesini ve toplum birlikteliğini sağlamak için, eğitim ve kültürün beşiği konumundaki Nizâmiye Medreseleri ve Sünni din adamları aracılığıyla Şiiliğe karşı Sünniliğin gelişmesine ve yayılmasına destek olmuştur (Tunç & Çarkıt, 2019, s. 44-46).

Siyasetname'de ilmiye sınıfı için belirtilen bozulmanın temel sebebinin ahlâkî ilke ve değerlere riayetsizlikte sorunsallaştığını gözlemlemekteyiz. Etiğin temelini oluşturan görev ve sorumlulukla (Çevikbaş, 2006, s. 268) bağdaşmayan her eylem, adalet ve yönetim anlayışını zedelemektedir. Kötü uygulamaların istisna olmaktan çıkarak yaygınlık kazanması, rutine, mesleki-standart bir uygulamaya ve kültüre dönüşmesi, hatanın kabulünü ve içselleştirilmesini beraberinde getirmektedir ve devlet-millet için asıl tehlikeli olan da budur. İslam yöneti(şi)m anlayışında adalet, liyakat, istişare ve muhasebe kavramlarının önemli bir yeri vardır. İlmiye teşkilatının çalışmasında adalet, şeffaflık, hesap verebilirlik, ahlâk ve liyakat ilkelerine uygun davranılmadığından, rüşvet ve kayırmacılıkla baş gösteren gerileme ve bozulma yaygınlaşmıştır denilebilir.

Genel olarak dinî ilke ve ahlâkî değerlerle temellendirilen siyasetnameler (Levend, 1962, s. 171) gibi Nizâmülmülk de eserinde ilmiye mensuplarının sorunlarını dini referansları kullanarak düzeltme önerileri sunmuş; adalet, liyakat, doğruluk ve dürüstlük ilkelerine uyulmasını bu değerlerin yaygınlaştırılmasını tavsiye etmiştir (Duyar, 2019, s. 60-61). İnsanı diğer canlılardan ayıran, hayata anlam katan (Koralelçi, 2005, s. 92), toplumun geneli tarafından kabul gören ve önem atfedilen değerler, toplumsal yapıyı muhafaza eden kriterlerden ve denetim araçlarından biridir (Aşıcı, 2009, s. 10). Evrensel değer kabul edilen adalet, doğruluk, saygı, sevgi ve yardımseverlik günümüzde de önemini korumaktadır (Mehmedoğlu, 2006, s. 157-158).

Bu siyasetnamede dinin, evrensel ve millî değerlerin ön plana çıkartılarak toplumun kültürel kodlarını anımsatan yaşanmış hikayelerle "ahlâkın uygulanabilirliği" savının desteklenmesi değerler eğitimi açısından önemlidir.

Ayrıca başta hükümdar olmak üzere devlet yönetiminde ve ilmiyede görev alanların sorumluluklarıyla uygun eylemlerde bulunma gerekliliğinden bahsedilmesi, ilmin salih amel ve ahlâk ile bütünleşmesi halinde fazilete dönüşeceğine ve kıymetini artıracığına (Mehmedoğlu, 2013, s. 180), pratik ve uygulanan bilginin pasif ilke ve ideallerin önünde olduğuna, değerler eğitiminde rol modelliğın önemine işaret etmektedir. Değerlerin aktarımında İslam-Türk medeniyetinin başat yapılarından olan siyasetnamelerdeki örnek yöneticilerin ve ideal eylemlerin kılavuzluğu günümüz insanlarına da fayda sağlayacaktır.

İslam dini ve değerlerin öğretim mekanı olan medresenin Nizâmiye Medreseleri'yle kurumsallaşması ve yaygınlaşması, ilmiye ve halk için önemli bir kazanımdır. İslam dininin doğru öğre(n)t ilmesine, Sünni inancın desteklenmesine, bilgi ile bilginin merkezi haline gelmesine ve gelişmesine, ilmiye sınıfının yetiştirilmesiyle din ve devlet işlerinin düzene girmesine aracı ve destek olan medreseler, İslam-Türk medeniyeti için de önemli bir kazanımdır.

"İçinizden hayra çağırın, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir." (Âl-i İmrân, 3/104) âyeti ve benzerleri, toplumda veya devlette görülen bozulmalara karşı uyarıcı ve yol gösterenlerin olmasını öğütlediğinden, siyasetname yazarlarına referans olmaktadır. Bu tür eserler bazı değerleri de ön plana çıkarmaktadır. Güzel ahlâk, adalet, bilgi ve bilgelik, kanâatkarlık, saygı, cömertlik, sabır, disiplin, istişare, merhamet, misafirperverlik, sorumluluk, şükür, dindarlık (Zengin, 2017, s. 47), istikamet, iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak, sevgi, vefa, tevazu, dürüstlük, infak etmek, nasihat değerleri eserde tespit ettiğimiz ahlâki değerlerdir.

Kültür aktarımına aracılık eden eğitimin evrensel amaçları, doğru ve güzel davranışları benimsetmek, kendisine-topluma-çevreye duyarlı ve sorumluluk sahibi erdemli bireyler yetiştirmektir (Ulusoy & Dilmaç, 2012, s. 2). İslam dininde insanın varoluş gayesi, Rabbine kulluk yapmasıdır. Bunun en ideal yolu da kâmil insan olmak için nefsi kötülüklerden arındırmak, Hz. Peygamber'in rol modelliğinde iyi ve güzel olana tabi olmaktır (Akyüz, 2012, s. 295). İslamiyet, bireyin eğitimini ve ahlâken gelişmesini öngördüğü gibi toplumun da değerler etrafında birleşmesini ve birbirlerini iyilikle desteklemesini öğütlemektedir. İyilik ve iyiler, çoğaldıkça etkinliği artan ve yaygınlaşan koruyucu değerlerdir. Topluma yayılan ve örnekliği artan iyilik/iyiler ve karakterli şahsiyetler, güçlü bir medeniyetin göstergesidir (Meydan, 2014, s. 95).

3. Koçi Bey'in Hayatı

Asıl adının Mustafa, lakabının ise "Koçi" olduğu tahmin edilen Koçi Bey'in doğum tarihi ve vefat tarihi hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, kendisinin 17. asırda yetiştiği, gençliğinde Görice'den (bugünkü adı Korçë, Arnavutluk'un güneydoğusunda il ve il merkezi olan kent) İstanbul'a getirilerek saraya girdiği, doğrudan padişaha risale sunabilmiş olması nedeniyle padişahın

mahremi olacak bir mevkiye kadar yükseldiğini söylemek mümkündür (Akün, 2002, s. 143-148). Gençliğinde Rumeli'de Arnavutluk'un Görice (Korçe) kasabasından devşirilerek Enderun Mektebi'nde eğitim görmüş, IV. Murat (1623-1640) devrinde Has odaya alınarak padişahın musahibi ve sırdaşı olmuş, onun ölümünden sonra Sultan İbrahim'e danışmanlık yapmıştır (Akün, 2002, s. 143-148; Atik, 2000, s. 37; Süreyya, 1996, s. 890-891).

IV. Murad gibi sert bir hükümdara farklı, ardından I. İbrahim gibi müsâmahakar bir padişaha farklı bir üslupla devlet ve saray işleri hakkında verdiği bilgi ve nasihatler, onun ilm-i siyaseti çok iyi öğrendiğini, din ve devlet için çaba sarf ettiğini ortaya koymaktadır.

Koçi Bey, Sultan İbrahim'in son günlerinde veya hemen sonra emekliye ayrılarak Görice'ye gitmiştir. Orada ne zaman vefat ettiği bilinmemekle beraber, Görice'nin Plamet Köyü'nde gömülüdür (Tahir Bey, 1975, s. 119).

3.3. Koçi Bey Risalesi

Padişahlara sunulan nasihatname türü eserler Osmanlı döneminde de ıslahat, lâyiha ve risalelerle devam etmiş, münevverler devlet ricalini her alanda uyarmak istemiş, sorunları belirlemeye ve çözüm bulmaya çalışmışlardır (Atik, 2013, s. 31).

Koçi Bey 17. asırda yetişmiş, iyi bir eğitim görmüş, yaşadığı saray imkânlarını iyi değerlendirerek bilgi ve birikimini artırmıştır. Osmanlı Devleti'nin teşkilatı ve gelenekleri hakkında detaylı malumata sahip olan Koçi Bey, dönemin padişahı IV. Murad'a ve ardıl padişah I. İbrahim'e ayrı ayrı risaleler sunmuştur. İki hükümdarın eğitimi, kültürü, bilgisi, kişiliği ve ihtiyacı farklı olduğundan Koçi Bey risalelerinde, devlet aklıyla ve muhataplarının seviyeleriyle de uyumlu bir şekilde, farklı bir dil, üslup ve içerik kullanmıştır. IV. Murad'a yazılan risalenin dili daha ağır ve süslü iken I. İbrahim için yazılanın dili daha sade ve açıktır (Cora, 2016, s. 222).

IV. Murad için hazırladığı risalede tarihsel ve gelenekçi bir yöntem izleyen Koçi Bey, öncelikle Osmanlı Devleti'nin ihtişamlı dönemini ve doğru işleyişini tasvir eder, sonrasında yaşanan bozulmayı ve çözümlenin sebeplerini tahlil eder, nihayetinde krizden çıkış yollarını analitik bir değerlendirmeye tabi tutar ve padişaha yol gösterir. IV. Murad 1623'te hükümdar olduğunda 11 yaşındaydı, en ufak eleştiriye bile tahammülü olmayan, sert mizacıyla tanınan bu sultana karşı Koçi Bey'in hazırlamış olduğu risalede padişaha ders verircesine nasihatvari bir üslup kullanması, özgüven ve cesaret örneği, padişahın da tüm bu akıl öğretir tarzdaki öğütlere karşı mütevazî olması takdire şayandır.

Risalelerin ikincisini, karanlık dar zindanlarda uzun süre güneş ışığı görmeden, her gün ölüm korkusu içinde geçirmiş, ruh yapısı bozulmuş, iradesi ve kültürü zayıf, ciddi bir eğitim görmeden aniden kendisini padişah koltuğunda bulan Sultan I. İbrahim'e devlet düzeni ve yönetimiyle ilgili temel bilgileri sunmak için

sade ve açık bir anlatımla yazmıştır (Odabaşı, 2013, s. 241). Nizâm-ı âlem, milletin refahı ve selameti üst hedefler olmakla birlikte, her iki sultanın durumu ve beklentisi farklı olduğu için Koçi Bey ihtiyaçları dikkate alarak farklı amaç, üslup ve mahiyette risaleler yazmıştır.

Koçi Bey'in yazmış olduğu risaleler incelendiğinde; kendisinin iyi bir eğitim gördüğünü, devlet ve toplum hakkında iyi bir gözlemci, padişahlar için deneyimli bir danışman olduğunu söyleyebiliriz (Gökçe, 2010, s. 66; Dinçer, 1990, s. 351).

Osmanlı Devleti'nde padişaha sunulan yönetime ilişkin ilk yazılı rapor olan Koçi Bey risalelerinde devletin idarî, malî, askerî, sosyal sorunlarıyla birlikte ilmiye sınıfına yönelik sorunlar ve çözüm önerileri de ele alınmıştır. Hakikati ifade ederken Koçi Bey dinî ve tarihî referanslardan da yararlanmış, devlet yönetiminde adaleti, ahlâkı ve liyakati vurgulamıştır. Sultan IV. Murad'a takdim edilen ve yirmi bir bölümden oluşan risale, saltanat makamını dahi eleştiriye tabi tutan, devlet teşkilatındaki hata ve bozulmaları çözüm önerileriyle gösterecek şekilde hazırlanmıştır. On dokuz bölümden oluşan ve Sultan I. İbrahim'e yazılan ise; eleştiri yapmadan, devlet yapısının-yönetim ve organizasyonunun hoca-öğrenci ilişkisini andırıcısına anlatıldığı, görevlilerle nasıl konuşulacağı, dilekçelere ne şekilde cevap verileceği, kimlere iltifatta bulunulacağı gibi daha çok temel bilgileri ihtiva eden, padişahın durumunu iyileştirmeye yönelik bir öğüt şeklinde basit ve öğretici niteliktedir, yazılı brifing hüviyetindedir. Koçi Bey risalelerinde, başka siyasetnamelerde olduğu gibi teorik düşünce ve soyut fikir belirtme yerine, adeta Osmanlı devlet teşkilatını ve işleyişini örnek olay incelemesiyle analiz ederek sorunlara geçici çözüm yerine köklü çözümler önermekte, kadim gelenekten örnekler vererek ideal devlet yönetimini tanımlamakta, tespit ettiği sorunların neden kaynaklandığını ve bu sorunların nasıl çözüleceğini ayrıntılı olarak paylaşmaktadır (Dinçer, 2018, s. 352-353).

Askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik bozulmalarla duraklama sürecine giren 17. yüzyıl Osmanlı Devletinin (Lewis, 1991, s. 440; Arslantürk, 1997, s. 26; Aksüt, 1939, s. 11) portresi niteliğindeki risalede (Bulut, 2020, s. 114) Koçi Bey, bilgiye ve bilginin hürmetle değer verilmesini, ilmiyenin en üst basamağındaki şeyhülislamın şahsına ve makamına hürmet edilmesini ve haksız-yersiz bir şekilde görevden alınmamasını, ilmiye mensuplarının şöhretten-tamahtan-lüksten uzak mütevazi bir hayat yaşamasını, ilim tahsilinin ve vazife ifasının gayretle ve titizlikle yapılmasını, ehil ve layık olmayanlara ilmiyede makam ve görev verilmemesini (Uzunçarşılı, 1988, s. 46), ilmiye mensuplarını fakirlikten ve yanlış düşmekten koruyacak görevin asaletine uygun gelirlerle taltif edilmesini, medrese eğitim-öğretimindeki gerileme ve bozulmanın önlenmesini, görevlerin rüşvet-şefaaf-soy ve yaşa göre dağıtılmadan bilgili ve ehil olanlara verilmesini, mülazımlık sisteminin sıkı tutulmasını ve denetlenmesini, padişahın ulema ile ilgilenmesini ve sorunlara çözüm için istişare etmesini öğütler.

3.4. Risale Adlı Eserinde Koçi Bey'e Göre İlmîye Sınıfının Sorunları ve Çözüm Önerileri

“İslam şeriatının kalıcılığı ilimledir, ilmin kalıcılığı da ulemayladır.” diyen Koçi Bey'e göre din ve devlet işleri birbirinin tamamlayıcısıdır, herhangi birindeki aksama diğerini etkilemektedir (Koçi Bey, 2007, s. 45). Dine sarılmayı, memleketin dirliğinin sebebi kabul eden Koçi Bey önceki tüm padişahların ilim ve ulemaya hürmet ettiğini, onlarla istişare yaparak ihtilafları giderdiğini söyleyerek, yöneticilerin de ilmin ışığında yürümesi gerektiğini hatırlatmıştır (Koçi Bey, 2007, s. 25-26). Padişahların dine hürmet ve hizmet etmesiyle Allah tarafından bereketlendirildiğini ve bu vesileyle çokça nimet ve lütuflara mazhar olduğunu ifade eden Koçi Bey, kendi döneminde ulemanın düzeninin bozuk olduğunu ihtar etmiştir (Koçi Bey, 2007, s. 45).

Ecdadın zamanında ilmîye sınıfındaki usul ve kanun, ulema içinde en takvalı, bilgili ve yaşlı olanın şeyhülislam olduğunu, liyakatle bu göreve geldiklerinden saygı gördüklerini, fetva ve itibar makamı olduğundan azlolunmadığını, padişaha yer yer nasihat ve ihtarda bulunduğunu, şimdilerde olduğu gibi gösteriş olmadığını, sürekli ilim ve dua ile meşgul olduklarını ifade eden Koçi Bey neticede bu düzenin 1594 yılında bozulduğunu belirtmiştir (Koçi Bey, 2007, s. 45-48).

Koçi Bey, medreselerin ve mezunlarının sayısının mansıblarla orantılı olmadığını ve mülazemet sisteminin bu nedenle bozulduğunu, farklı sebeplerle medreselerdeki eğitim kalitesinin düştüğünü belirtir ve çözümler gösterir (Kılıç, 2012, s. 312). “Ulemanın hallerinin düzenli olması, din ve devletin en mühim hususlarındandır.” (Koçi Bey, 2007, s. 45) diyen Koçi Bey'in Risalesi'nde yer alan ilmîye teşkilatındaki aksaklıkları; müderrislik ve kadılık gibi makamların ilimle değil rüşvet ya da iltimasla elde edilmesi (Uzunçarşılı, 1988, s. 46), görevini kötüye kullananlar nedeniyle eğitim ve adalet kurumlarının saygınlığını yitirmesi, Osmanlı eğitim sisteminin temelini oluşturan medreselerin kırsal bölgeden kente göç edenlerin barınağı, kaçak ve işsizlerin mekanı olması (Akdağ, 1999, s. 154), verilen eğitimin çağın gerisinde kalması, pozitif bilimlerin medreselerin öğretim programlarından kademeli olarak çıkarılması (Atay, 1981, s. 41) olarak sıralayabiliriz.

3.4.1. İlmîye Görevlendirmelerinde Haksızlık Yapılması

Şeyhülislam ve kazasker gibi üst düzey teşkilat mensuplarının takvalı ve bilgili kimselerden seçilmemesi, bu makamların yaş ve nesebe göre cahillere verilmesi, ilmiyenin saygınlığını zedelemiştir. İlim ve idare makamlarına ehliyet ve liyakatle atama yapılmaması neticesinde silsile yoluyla aşağıya doğru teşkilatın tüm makamlarında dindar olmayan, cahil kimselerin sayısının artması düzeni bozmuştur. Koçi Bey bu soruna çözüm olarak, medreseden mezun olan öğrencilerden ilmen üstün ve takvalı olanların yükseltilerek göreve atanmalarının uygun olacağını, namaz imamlığında bile bu kriterlerin esas olduğunu hatırlatarak

padişaha arz etmiştir (Koçi Bey, 2007, s. 45-49). Bazı ailelerin çocuklarına ve yakınlarına sınavsız ve haksız olarak mansıbların verilmesi, nesebi nedeniyle onların medreseye alınmaları, ilmi rekabeti azalttığından Koçi Bey bu uygulamanın kaldırılmasını, nesebe ve yaşa göre derece ve ünvan verilmemesi gerektiğini ısrarla belirtir (Koçi Bey, 2007, s. 45-49). Din ve devlet işlerinde liyakatin esas olduğunu âyet referansıya hatırlatan Koçi Bey, eski padişahların geleneğinde olduğu gibi atamalar konusunda tek dayanağın ilim olması gerektiğinden bahseder. Bu görevlerde bulunanların sözünün muteber, saygınlığının yüksek olması için ilme öncelik vermek gerekir, zira ilim takvayı, takva itibar ve hürmeti beraberinde getirir, der. Cahilin, nesebi veya yaşı nedeniyle âlim ve takvalı olanın önüne geçirilmesini, ilme ve ulemaya haksızlık kabul eder. Ulema ve ümera toplum için ne kadar önemli ise, bunların bilgili ve takvalı olması da işlerin düzene girmesi için bir o kadar gereklidir.

3.4.2. İlmiyede Haksız Yere Görevden Uzaklaştırılma

Şeyhülislam ve kazasker gibi üst düzey teşkilat mensuplarının şikayetlerle haksız yere azlolunması, yargıda ve idari tasarruflarda görüş ve hüküm belirtirken çekimserliğe neden olmuş, ilmiyenin ve arzların değerini düşürmüştür. Kur'ân-ı Kerîm, haber konusunda araştırma yapılmasını ve habercinin tetkikini emretmektedir (Hucurât, 49/6), zira insanın yalan söyleme veya hata yapma ihtimali vardır. “Şikayet var” denilerek ilmiye sınıfının görevden alınması, kötü niyetli ve suçluları cesaretlendirebilir, adaletle hükmeden kadıları çekimser hale getirebilir. Koçi Bey bu soruna çözüm olarak; yaptığı görev itibarıyla toplumun seçkin bir sınıfı kabul edilen, muhasebe, fetva ve istişare makamı olan ilmiye mensuplarının çekinmeksizin gerçeği söyleyebilmeleri için ömür boyu azledilmemesini önerir (Koçi Bey, 2007, s. 45-50). Koçi Bey'e göre 1594 tarihinde Şeyhülislam Mustafa Sunullah Efendi birkaç defa haksız yere azledilince, hak sözü söylemeye devam edenler bulunsa da düzen bozulmuş, kazaskerler de azledilme korkusuna kapılmış, ilmiyede herkese dost görünme tavrı yaygınlaşmıştır (Koçi Bey, 2007, s. 45-50). Bunun neticesinde makamlara; hakkı değil, istenileni söyleyenlerin gelmesi kolaylaşmış, ulema halk nazarında saygınlığını kaybetmiş, verilen fetva ve hükümlere itibar azalmıştır. Saray içinden ve dışından gelecek şikayetlerden korkanlar artmış, bu korku onları hakkı söyleyememeye, yanlış savunmaya götürmüştür. Ve nihayetinde ilim ve dindarlıktaki bu zafiyet, hatalı kararlara ve halkın bu kararlara teveccühünün azalmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla ilmiye mensuplarının bilgili ve dindar olanı seçilmeli, ömür boyu azledilmemeli ki doğrunun savunucusu, adaletin uygulayıcısı olsunlar, halk da hürmet ile onların kararlarına uysun.

3.4.3. Makam ve Mansıbların Rüşvetle, Hatır Gönül İlişkisiyle Verilmesi

“*Karışıklığın, fitne ve fesadın, reayanın ve memleketin harap oluşunun, hazinelerin ve malların azalmasının sebebi, rüşvet pisliğidir.*” diyen Koçi Bey,

rüşvetin kaldırılmaması halinde ahvalin düzelmesinin ve adaletin tesis edilmesinin mümkün olmadığını padişaha iletmiştir (Koçi Bey, 2007, s. 45-50). Koçi Bey rüşvetin tamamen kaldırılabilmesi için, vezir-i azamın işlerinde bağımsız olmasını, onun işlerine kimsenin müdahil olmamasını, Beylerbeyi-Sancakbeyleri gibi üst düzey görevlere liyakatli ve yararlı kişilerin ömür boyu süreyle atanmasını, suçu sabit olmadıkça azledilmemelerini, suç tespit edilirse azl ile yetinilmeyip din ve kanun uyarınca cezalandırılmasını, ilmîye mansıplarının sadece ilim ve fazilet sahibi olanlara verilmesini, bir şekilde teşkilata girmiş olan cahil ve ehliyetsizlerin meslekten çıkarılmasını ve kesinlikle bir daha onlara görev verilmemesini çözüm olarak arz etmiştir (Koçi Bey, 2007, s. 77). İlmîye mansıplarının rüşvetle verilmesini, hayırsızlık ve dinin satılması olarak nitelendiren Koçi Bey (Koçi Bey, 2007, s. 92), Allah'ın “emanetlerin ehline verilmesi” emrini (Nisâ, 4/58) hatırlatarak, tüm bu makam ve görevlerin emanet olduğunu ve işin ehline teslim edilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Koçi Bey, 2007, s. 93). Bu ilahi emri uygulamamanın sebebi olarak rüşvet hastalığını gösteren Koçi Bey, itibarı alçak olanların bu sayede yükseldiğini, yine bu illetle itibarı yüksek olanların alçaldığını, neticede zulmün arttığını ve ülkenin harap olduğunu söylemiştir (Koçi Bey, 2007, s. 93). Rüşvetle, hatır gönül ilişkisiyle din ve devlet işlerini, cahil ve zararlı insanlara teslim etmek büyük bir vebaldir, kul hakkıdır. İşleri liyakatli, faziletli ve yararlı olanlara vermek yöneticilerin takip etmesi gereken erdemli bir yoldur.

3.4.4. İlmîyenin Şöhret ve Lükse Düşkünlüğü

Koçi Bey'in tespit ettiği bir başka sorun, ilmîyenin şöhret ve lükse düşkünlüğü, ulemanın mütevazî olmaması, yüksek makamlara haksız yere talip olmasıdır. Hiçbir devlette ulemaya Osmanlı Devleti'ndeki kadar hürmet ve itibar edilmediğini söyleyen Koçi Bey, onların her birinin doğruluk ve adalet timsali olduğunu ve insanlara yol gösterici olduğunu belirtir (Koçi Bey, 2007, s. 45-46). Sürekli ilim, zikir ve dua ile meşgul olan ulema, din ve devlete hizmet eder, insanlara yararlı olurlardı (Koçi Bey, 2007, s. 45-46). Bu sınıfa mensup olanlar mesuliyetinin bilincinde, işgal ettikleri makamların göz yumma yeri olmadığını, bilakis iyiliği emredip kötülükten alıkoymanın gerekliliğini idrak etmiş kimselerdi. Fakat sonraları bu tür görevlerin rüşvetle, iltimas ile cahillere verilmesi neticesinde düzen bozulmuş, Allah'a rağbet etmesi gerekenler dünyaya talip olmuş, aralarında lüks ve gösteriş artmış, tevazu kaybolmuş ve hep daha fazlasını dünyadan ister duruma gelmişlerdir (Koçi Bey, 2007, s. 45-46). Koçi Bey tüm bunlara çözüm olarak, eski padişahlar dönemindeki gibi âlim ve zahitlere değer verilmesini, lüks ve şöhret peşinde olan hırslı cahillerden uzak durulmasını, ilimle meşgul olan, adaletle iş gören, insanlara faydalı ve rahmet olanların iş başına getirilmesini tavsiye eder (Koçi Bey, 2007, s. 45-46).

3.4.5. Ünvan ve Makamların Şefaathle Dağıtılması

Osmanlı Devleti, bilgi ve düşünce yönünden zirvede olduğu dönemlerde fetihlerle İslam çok geniş coğrafyalara yayılmış, adaletle yönetilen toplum mutlu ve müreffeh bir hayat yaşamıştır. Bunun öncüsü de ilmiye sınıfıdır, bu teşkilattaki bozulma toplumu ve devleti baştan aşağı olumsuz yönde etkilemiş, devlet duraklama ve gerileme dönemine girmiştir. Koçi Bey, makamların şefaathle dağıtılmasını, ilmiye sınıfının bozulmasının başka bir sebebi olarak zikreder (Koçi Bey, 2007, s. 45-49). Bozulmanın başladığı dönemlerde bazı ailelere teşkilat içinde ayrıcalıklar verilmiş, medreseye sınavsız girme hakkı kazanılmıştır. İlimin çalışarak değil, aile mensubiyetiyle kazanıldığı bu dönemlerde cehalet artmış, bazı aileler imtiyazlı hale gelmiştir. Koçi Bey bu duruma çözüm olarak; medreselere sınav ile öğrenci alınmasını, kim layık ise onun tercih edilmesini, makam ve mansıpların en bilgili olana tevdi edilmesini, zira ulemanın dayanağının ilim olması gerektiğini belirtmiştir (Koçi Bey, 2007, s. 48, 49, 134). Yaş ve ailenin, ilim konusunda öncü kriter olmadığını, asıl kaynağın ilim ve takva olduğunu, önceki padişahların geleneği üzere âlim ve vakarlı olana, dine ve millete fayda sağlayacak olanlara rağbet edilmesini telkin eder.

3.4.6. Mülâzımlıkların Artması

İlmiye mesleğinde ilerlemek için "mülâzemet" denilen bir sistemden geçmek gerekiyordu. Medreseden mezuniyet sonrası görev almaya kadar geçen staj dönemi ile bir müddet müderrislik veya kadılık yapmış olanların yeniden benzeri görevlere atanmaya kadar beklemesi şeklinde uygulanan iki türlü mülâzemet söz konusuydu (Beyazıt, 2009, s. 425). Teşkilatın üst düzey temsilcilerinin bilerek veya bilmeyerek yaptığı yanlışlarla kanundan fazla olarak mülâzımlık verilmesi, bekleyenlerin çokluğu nedeniyle ihtiyaç fazlalığını ortaya çıkarmıştır (Koçi Bey, 2007, s. 50). Bu yüzden kadıların halleri bozulmuş, uzun süre tayin beklemek zorunda kalanlarda fakirlik ve yoksulluk baş göstermiş, adeta dilenci durumuna düşmüşlerdir (Koçi Bey, 2007, s. 50). Boşa çıkan bir makama onlarcası talip olduğundan, görev isteme ve hırslı olma hastalığı yaygınlaşmıştır. Koçi Bey bu soruna çözüm olarak; mülâzımlıkların sıkı tutulmasını, sayılarının ihtiyaç nispetince yeniden düzenlenmesini, kanuna mugâyir fazladan mülâzımlık verilmemesini, hak edenlerin atanmasını ve âlim ile cahilin ayırt edilmesini salık verir (Koçi Bey, 2007, s. 50).

Sonuç

İslam ilimleri önceleri mescitlerde okutulmuş, devlet ve toplumun ihtiyaçları dikkate alınarak sonradan ilmiye sınıfı şeklinde kurumsallaşmıştır. Eğitim, din işleri, yargı, yönetim ve diğer hizmetlerde de görevli bir teşkilat olan ilmiye sınıfı, adaletin tecelli kaynağı olarak Türk İslam devletlerinde hükümdarlara karar ve önerileriyle yardımcı olmuş, İslam'ın öğrenilmesi, uygulanması ve cihana yayılması için teşkilatlanmış, yasama-yürütme-yargıda etkinliği olan ayrı ve önemli bir sınıftır. Teşkilatın oluşması, kurumsallaşması, gelişmesi ve bozulması gibi

devrelerden geçen ilmîye sınıfı, bozulma dönemi haricinde genel itibarıyla devlet yönetiminde etkin olmuş; eğitim, karar ve önerileriyle yöneticilere ve halka hizmet etmiştir.

Bu çalışmamızda; Selçuklu Devleti veziri Nizâmülmülk'ün Siyasetnamesi ile Osmanlı Devleti'nde sarayda padişaha yakın bir konumda bulunan Koçi Bey'in Risalesi "ilmîye sınıfının sorunları ve çözüm önerileri" bağlamında incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda, ilmîye sınıfının benzer sorunları olduğu ve bu sorunlara yönelik benzer çözüm önerilerinin sunulduğu tespit edilmiştir.

Nizâmülmülk ve Koçi Bey'in tespit etmiş olduğu "ilmîye sınıfının sorunlarını" "hükümdar ve üst düzey yöneticilerin hataları" ve "ilmîye sınıfı mensuplarının kendi hataları" ile ilişkilendirerek sınıflandırabiliriz.

A-Hükümdar ve Üst Düzey Yöneticilerin Hataları: Kadıların yeterli maaş alamadığından mesleğe rağbetin azalması, şeyhülislam ve kazasker gibi üst düzey yöneticilerin rüşvetle, şefaitle, hatır gönül ilişkileriyle ve nesebe göre haksızca, medreseden nizami olarak icazet almamış cahil kimselere ünvan ve makamlar vermesi, hükümdarın tüm teşkilat mensuplarını denetlememesi ve görevlileri soruşturmaması, hükümdarın ulema ile istişare etmemesi, ünvanların sayıca artması ve artırılmasıdır.

B- İlmîye Sınıfı Mensuplarının Kendi Hataları: Şöhret ve lükse düşkünlük, mütevazı olmaksızın yüksek makamlara haksız yere talip olmak ve kendilerini ilim ile yenileyerek gelişen dünyaya adapte olamamak.

Zaman ve devletler farklı olsa da müelliflerin tespit ettiği sorunlar gibi çözüm önerileri de benzeşmektedir. Hiçbir ayrıcalık ve usulsüzlüğün yapılmadığı güçlü bir medrese ve teşkilat sisteminin kurulması, ihtiyaç nispetinde kadro ihdas edilmesi, hükümdarın sistemi ve teşkilat mensuplarını sıkı denetlemesi ve onlarla periyodik istişare toplantıları yapması, ulemanın züht ve takva gibi üstün meziyetli, dünyadaki yeni gelişmelere vakıf ve basiretli olması, şöhret ve lüksten uzak durması gibi tavsiyeler her iki bilginin çözüm önerilerinin benzerliğini göstermektedir.

Nizamülmülk ve Koçi Bey eserlerinde sistemden ziyade uygulayıcıları tenkit etmiş, çözüm olarak da uygulamaların düzelmesini öğütlemiştir. İncelediğimiz iki eserde ve genel olarak siyasetname türünde yazılmış olan eserlerde devletin gerilemesinde ve bozulmasında temelde iki sorundan bahsedilmektedir; bunlardan biri dinden uzaklaşmak diğeri kadim geleneğe uymamaktır. Buna karşılık çözüm için dine ve kanun-i kadime yeniden dönülmesi, onların tavizsiz uygulanması önerilmiştir.

İlmîyenin sorunlarının uygulamadan değil uygulayıcılardan kaynaklanabileceği de unutulmadan, kadim geleneğimizden ve siyasetnamelerden yararlanarak modern dünyanın ihtiyaçları ve şartları çerçevesinde günümüzde bu

teşkilatın doğru modelinin kurgulanması, modern ilmiye sınıfının sorunları ve çözüm önerilerinin tespit ve tahlil edilmesine katkı sağlayacak modern siyasetnamelerin yazılması, hem din ve eğitimi hem de kamu ve yönetimi açısından önem arz etmekte ve önerilmektedir. Devletler ve sistemler zamanla değişse de hatalardan dersler çıkarmak, tarihten ve kültürden yararlanmak insanlık ve medeniyet için elzemdir. Eğitimcilerin yaşadığı güncel sorunların tasvir ve tahlil edilmesine katkı sağlamak, sorunların tespitiyle çözüm önerilerine zemin hazırlamak için modern ilmiye nasihatnamelerinin yazılması anlamlı ve değerli olacaktır.

Kaynakça

- Adalıoğlu, H. H. (2009). *Siyasetname, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt: 37, ss 304-306). TDV Yayınları.
- Mahmud. A. B. (1997). *Selçuk-Nâme*. (Çev: Erdoğan Merçil). Tercüman Yayınevi.
- Akçakaya, M. (2016). *Türk İslam Tarihinde Yönetim Bilgeleri*. Gazi Kitabevi.
- Akdağ, M. (1999). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanlar"*. Yapı Kredi Yayınları.
- Akgündüz, M. (1999). Osmanlı Devleti Teşkilatında İlmîye Sınıfının Yeri. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(5), 249-254.
- Aksüt, A. k. (1939). *Koçi Bey Risalesi*. Vakıf Yayınları.
- Akün, Ö. F. (2002). Koçi Bey. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Cilt: 26, ss.143-148). TDV Yayınları.
- Akyüz, H. (2012). Değerler Eğitiminin Odağında Bir Değer: Hz. Muhammed. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 272-299.
- Arslantürk, Z. (1997). *Naima'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*. Ayışığı Kitapları.
- Aşıcı, M. (2009). Kişisel ve Sosyal Bir Değer Olarak Okuryazarlık. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 7(17), 9-26.
- Aşkın, D. (2019). Osmanlı'da Kurumsal Eğitim Sisteminin Bozulması ve Sosyolojik Boyutları. Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu Tam Metin Kitabı (ss.339-346). Düzenleyen *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Van. 26-28 Eylül 2019.
- Atar, F. (2020). *İslâm Adliye Teşkilâtı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Atay, H. (1981). Medreselerin Gerilemesi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(1-2), 15-56.

- Atik, K. (2000). XVII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmîye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler. *Bilig*, 14, 31-54.
- Ay, M. E. (1989). Osmanlılarda İlmîye Teşkilatı. *Diyanet Aylık Dergi*, 25(2), 37-51.
- Baltacı, C. (2005). *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Belen, M. (2015). Siyasetnameler ve Bir Siyasetname Örneği: Adab-ı Saltanat. *JASSS (The Journal of Academic Social Science Studies)*, 34, 275-283.
- Beyazıt, Y. (2009). Osmanlı İlmîye Bürokrasisinde Şeyhülislamlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (16.-18. Yüzyıllar). *Bellekten*, 73(267), 423-442.
- Bulut, Y. (2020). *Devlet Yönetiminde İyi Yönetim ve Anlayış İlkeleri*. Çizgi Kitabevi.
- Bursalı Mehmed Tahir Bey. (1975). Osmanlı Müeelifleri. 3 cilt (Çev. İsmail Özen). Meral Yayınevi.
- Cahen, C. (1990). *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar)*. (Çev: Esat Mermi Erendor). Bilgi Yayınevi.
- Canatan, K. (2009). Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak "Siyasetname"-Büyük Devlet Adamı Nizamülmülk'ün Devlet ve Siyaset Anlayışı Üzerine-. *Journal of Turkish Studies*, 4(7), 194-220.
- Canatan, K. (2014). *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği*. Doğu Kitabevi.
- Cihan, A. (2004). *Reform Çağında Osmanlı İlmîye Sınıfı*. Birey Yayıncılık.
- Cora, İ. (2016). Yönetim ve Organizasyon Bilimi Açısından Koçi Bey Risalelerinin Analizi: Tarihsel Bir Araştırma. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(2), 221-244.
- Çevikbaş, R. (2006). Yönetimde Etik ve Yozlaşma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), 265-289.
- Develioğlu, F. (2004). *Osmanlıca Türkçe Lügat*. Aydın Kitabevi.
- Dinçer, Ö. (1990). Çağdaş Yönetim Düşüncesi Açısından Koçi Bey Risaleleri. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1-2), 351-360.
- Dinçer, Ö. (2018). *Siyâsetnâmeleri Yeniden Okumak*. Klasik Yayınları.
- Dursun, D. (1996). *Siyaset ve Toplum*. Emre Yayınları.
- Duyar, Z. (2019). *Türk Yönetim Kültüründe Siyasetnamelerde Etik Değerler Ve 2000 Yılı Sonrası Türk Kamu Yönetiminde Etik Anlayış Üzerine Karşılaştırmalı*

- Bir Analiz.* (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans), Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gökçe, A.F. (2010). Osmanlı Klasik Döneminde İdari Reform Hareketleri: Koçi Bey Risalesi. *Yasama Dergisi*, 14, 59-78.
- Güngör, E. (1995). *Tarihte Türkler*. Ötüken Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (1991). *Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilâtı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hallaf, A. (2006). *İlk Dönem İslam Hukuku Yasama, Yargı ve Yürütme*. (Çev: Abdülhadi Timurtaş). Pınar Yayınları.
- İbnü'l- Esîr. (2008). *El Kâmil Fi't- Tarih*. Hikmet Neşriyat.
- İbnü'l-Adîm. (1982). *Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb)*. (Çev:Ali Sevim,). Türk Tarih Kurumu.
- İhsanoğlu, E. (1994). *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. IRCICA.
- İnalcık, H. (2014). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İpşirli, M. (2000). İlimiye. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (Cilt: 22. ss. 141-145), TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (2020). Mülâzemet. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (Cilt: 31, ss. 536-537). TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (1994). Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Bir Eser: Kavânîn-i Osmanî ve Râbîta-i Âsîtâne. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 14, 9-35.
- İpşirli, M. (1988). Osmanlı İlimiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI-XVII. Asırlar). *Osmanlı Araştırmaları*, 7-8, 273-285.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Sultan Melikşah*. MEB Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk Millî Kültürü*. Ötüken Neşriyat.
- Kılıç, Ü. (2012). İlimiye Teşkilatı. İçinde Osmanlı *Teşkilat Tarihi El Kitabı* (ed.: Tufan Gündüz). Grafiker Yayınları.
- Koçi Bey. (2007). *Koçi Bey Risaleleri*. (Çev.: Seda Çakmakcioğlu. Kabalcı Yayınevi.
- Koralelçi, M. (2005). Küreselleşme Karşısında Manevi Değerlerimiz. *Felsefe Dünyası*, 1(41), 91-114.
- Köymen, M. A. (1972). *Alparslan ve Zamani*. MEB Yayınları.
- Levend, A. S. (1962). Siyaset-Nameler. *Belleten*, 10, 168-183.

- Lewis, B. (1991). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (Çev: Metin Kıratlı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mehmedoğlu, A. U. (2013). Din, Dindarlık ve Değerler. *İZSU Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 173-189.
- Mehmedoğlu, Y. (2006). Evrenselleşebilirlik ve Ahlâk. İçinde Küreselleşme Ahlâk ve Değerler s. 155-166 (Ed:Yurdağül Mehmedoğlu & Ali Ulvi. Mehmedoğlu). Litera Yayıncılık.
- Meydan, H. (2014). Okulda Değerler Eğitiminin Yeri ve Değerler Eğitimleri Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 93-108.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (1996). *Örnekleriyle Türkçe Sözlük* (4 cilt). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Nizâmülmülk. (2011). *Siyasetname* (Çev: Mehmet Taha Ayar). Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ocak, A. (2009). Selçuklular. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (Cilt: 36, ss. 375-377. TDV Yayınları.
- Odabaşı, F. (2013). Koçi Bey Risalesi'nin Sosyolojik Analizi. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7(14), 233-272.
- Okumuş, O. (2013). Osmanlı Tarihinde Katledilen Şeyhülislam. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 5(1), 387-396.
- Ortaylı, İ. (2017). *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kâdi*. Kronik Kitap.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Cedit Neşriyat.
- Öz, M. (2015). *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*. Dergâh Yayınları.
- Özaydın, İ. (2007). Nizâmiye Medresesi. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Cilt: 33, ss. 188-191). TDV Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2012). *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*. Bilge Kültür Sanat Yayınevi.
- Râgıb el-İsfahânî. (2007). *Müfredât-ü Elfâzi'l-Kur'ân*. Pınar Yayınları.
- Savaş, A. İ. (1999). Lâyiha Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Islahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler. *Bilig*, 9, 87-113.
- Süreyya, M. (1996). *Sicilli Osmani* (6 cilt) (Ed.: Nuri Akbayar). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Şanal, M. (1999). Eşref Efendizade Mehmet Şevketi'nin Medreselere İlişkin Islahat Düşünceleri ve Çözüm Önerileri. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 10(10), 193-218.
- Talas, M. A. (2000). *Nizamiye Medresesi ve İslâm 'da Eğitim-Öğretim* (Çev: Sadık Cihan). Etüt Yayınları.
- Taneri, A. (1981). *Türk Devlet Geleneği (Dün-Bugün)*. Töre Devlet Yayınevi.
- Terzi, M. A. (2015). *Türk Devlet Geleneğinde Bürokrasi*. Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Tirmizî, M. İ. b. M. İ. D. (1998). *Sünen-i Tirmizî* (Beşşar Avvâd Maruf, Thk.). Dâru'l-Garbi'l-İslami.
- Tunç, A., vd. (2019). Nizamülmülk'ün Türk-İslam Yönetim Geleneğine Yaptığı Katkıları. *Management and Political Sciences Review*, 2(2), 29-51.
- Turan, O. (2008). *Selçuklular Tarihi ve Türk –İslâm Medeniyeti*. Ötüken Yayınları.
- Uğur, A. (2001). *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Ulusoy, K., & Dilmaç, B. (2012). *Değerler Eğitimi*. Pegem Akademi Yayıncılık.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ünal, M. A. (2002). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Fakülte Kitabevi.
- Yancı, Ü. (2016). 18. Yüzyıl Osmanlı Medreselerinde Müderrislerin Atanma Usulleri. *Journal of World of Turks*, 8(1), 395-419.
- Yurdakul, İ. (2008). *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*. İletişim Yayınları.
- Zengin, G. (2017). *Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasetnamesi'nde Değerler Eğitimi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çatışma beyanı:** Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.